

La pedra en sec a Borriol

Vicent Falomir

Borriol és un poble de la comarca de la Plana on, igual que a altres pobles del seu entorn, en les últimes dècades s'han produït canvis importants en aspectes socials, econòmics, d'infraestructures, etc. A principis dels anys setanta del segle passat, a Borriol, s'inicia un procés de transformació des del sector primari al sector secundari i, en menor mesura, al terciari. Això repercuteix directament en un abandó del medi rural, motivat entre altres factors per uns baixos salaris, uns elevats costos de manteniment de la terra i uns reduïts preus dels productes. L'agricultura deixa de ser la base de l'economia local i en conseqüència es produeix un canvi d'activitat de la població que deixen les tasques agrícoles en un segon terme i es produeix el fenomen d'agricultura a temps parcial.

A part d'aquests factors socioeconòmics que hem assenyalat cal tenir en compte com es l'orografia del terme de Borriol. És un terme molt muntanyós, amb dues serralades: una que limita amb els termes de Benicàssim i Castelló i l'altra, la denominada serralada de les Conteses, que confronta amb els termes de Sant Joan de Moró i Vilafamés. La major part del terme de Borriol (tret de la vall per on discorre el riu Borriol), doncs, representa un terreny escarpat i difícil d'accedir i de treballar.

Davant d'aquesta situació tant adversa, el llaurador borriolenc ha hagut de fer front durant molts segles a aquest medi tant complicat i a un terreny tant poc agraït. Amb el seu treball va aconseguir esgarrapar terreny a la muntanya, abanalar barrancs, establir foies a les muntanyes amb ribassos molt grans, en alguns casos per plantar un garrofer, i on havia de treballar a mans, ja que no podia entrar-hi ni l'animal. Va ser molt de treball, dia rere dia, arrabassant i amuntegant pedra que s'extreia de la finca. Tota la família estava involucrada en aquestes feines tan dures per poder tirar endavant. Tot aquest treball anònim dels nostres avantpassats ens permet gaudir d'un paisatge preciós i el qual mereix l'esforç de tots per conservar-lo i protegir-lo com a patrimoni cultural que és.

Aquest estudi, el centrarem en algunes de les construccions de pedra en sec del terme de Borriol: casetes, retirs, aljubs, mines, forns de calç i ribassos.

Les casetes de pedra en sec

També són conegudes com a barraques a poblacions de les comarques del nord de Castelló; a les comarques de Tarragona són anomenades barraques de vinya, barraques de pastor, barraques de volta o barraques de tros.

Les casetes de pedra en sec són construccions rurals on es casaven o falcaven totes les pedres sense argamassa d'unió. En el cas de Borriol es troben a les partides més allunyades de la població.

La tècnica de construcció emprada en les casetes de pedra consistia, en primer lloc, a elegir l'espai on s'havia d'ubicar, (que podia estar enmig del bancal o encastada en el mateix ribàs); una vegada escollit el lloc, es realitzaven els fonaments i, a partir d'aqueix moment, es posaven les pedres més grosses a la part de baix i s'anaven construint les parets pedra sobre pedra amb peces més menudes fins a l'alçària

que es volia. El sostre representava la part més complicada, ja que per crear la coberta de falsa cúpula¹, segons la tècnica utilitzada a Borriol, calia superposar pedres, posant més pes a la part de fora que a la part de dins; se solien utilitzar pedres planes i al final, per regla general, es coronava la caseta amb una llosa de gran volum. Per evitar les goteres es reomplia el sostre amb cascall o argila.

Segons la planta de la caseta es pot establir, al terme de Borriol, una tipologia on podem distingir:

- Casetes de planta quadrangular
- Casetes de planta redona
- Casetes mixtes (per fora quadrangular i a l'interior redona).

Hi ha altres tipologies que no es donen al nostre terme però sí que es veuen a les comarques tarragonines, com ara les barraques de doble planta, les barraques d'habitatges múltiples i les barraques monumentals.

També pel que fa als portals de les casetes podem establir una classificació segons els laterals de les portes:

- Casetes amb portal de muntants verticals.
- Casetes amb portal de muntants inclinats.

Per regla general, a Borriol, per coronar les obertures dels portals, s'empra la tècnica de llinda, és a dir, una pedra de forma allargada que s'assenta sobre les parets laterals de la porta. Hem pogut estudiar altres tècniques utilitzades en altres llocs com són llinda i arc, arc de mig punt, llindes apun-

1. GIRONES I DESCARREGA, Josep. (1999) *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Tarragona: Diputació, p.42.

talades i llindes dobles i triples. Tipologies que no es donen en les nostres construccions.

Altres característiques de les casetes de pedra en sec de Borriol que cal remarcar és que estan molt ben orientades i arcerades; no tenen brancal, estan obertes i sense porta (només n'hem trobat una a la partida de la Serra que té una porteta de fusta, realitzada molt posteriorment a la construcció). A l'interior no hi ha compartiments; per regla general, a les parets de l'interior trobem armaris que servien per posar el saquet de la berena o la marraixa. També podem trobar estaques clavades a les parets i que servien per posar-hi les aixades o altres eines de treball del camp.

La finalitat de les casetes era permetre els llauradors resguardar-se del mal temps, principalment de la pluja, de la forta calor de l'estiu i del fred de l'hivern. En altres poblacions, com ara Vilafranca, també els protegien del vent i la neu. Si a Borriol les casetes de pedra eren construïdes pels llauradors, a altres poblacions de l'Alt Maestrat, a més dels treballadors del camp, foren els pastors qui en construïren: "Normalmente las construían los propios pastores mientras guardaban el rebaño y en general tenían acabados muy inferiores a los de las fincas de cultivo".²

Els retirs dels ribassos

Els retirs són xicotetes obertures incorporades al ribàs. La finalitat dels retirs o aixoplucs, que a Borriol en diem *retiros*, era, com les casetes de pedra, servir de recer en cas de pluja. Eren de dimensions més reduïdes: només hi cabien una o dues persones. Les cobertes d'aquestes construccions estan realitzades, com les casetes, de falsa cúpula (el de la

2. MONFORT TENA, Julio (2001). "Vilafranca: un paisaje de piedra en seco". *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo* (juliol-desembre) núm. 66, p. 60.

partida de la Coma) o amb lloses (el de la partida del Sargar).

Si les casetes es trobaven a les partides més allunyades (la Serra, Pla de Moro...), els retirs es trobaven a les finques més pròximes a Borriol. La major part tenen el portal coronat amb una pedra de llinda, només n'hem pogut localitzar un amb un portal d'arc d'ametla o apuntat, és a dir, construït utilitzant la tècnica d'aproximació de les filades; es troba a la partida de Benifaet.

Els aljubs

Tenien per finalitat recollir l'aigua de pluja. Són construccions de pedra en sec relacionades amb l'aigua. Hem trobat aljubs molt semblants a les casetes de pedra en sec (parets de pedra i amb coberta de falsa cúpula).

En el cas de Borriol, algunes finques tenien els aljubs dins de la seua propietat i estaven oberts per a tothom. També hem pogut saber que hi havia aljubs que eren construïts per diversos propietaris i elegien el lloc més escaient per a recollir l'aigua.

La mina és una altra construcció de pedra seca relacionada amb l'aigua i que s'utilitzava per recollir aigua d'una font. En el cas de Borriol hem localitzat una mina d'aigua a la partida Fontanar on es pot accedir a la galeria mitjançant unes escales.

Forns de calç, de ciment i de guix

Una altra activitat del cicle anual de treball del llaurador borriolenc consistia a fer alguna fornada de calç per vendre per a la construcció. Aquesta feina es realitzava a l'estiu. Algunes finques tenien el seu propi forn en què treballaven tots els de casa tallant la malesa per escalfar les pedres calcàries, ben abundants a Borriol. La crema de la pedra solia

durar unes 48 hores. El resultat d'aquesta cocció donava la calç, que era venuda a Castelló, principalment.

El forn de ciment dels Fornets, situat molt prop del poble, a l'inici del camí de la Serra, és una obra impressionant per la magnitud i per la perfecció amb què ha estat posada la pedra exterior al forn. Són parets atalussades de pedra seca de més de 5 m d'alçària, amb contraforts. Aquest forn tenia dues boques que eren dels dos forns, i que sempre estaven en marxa; mentre se'n netejava un, l'altre funcionava amb normalitat. Per tal de travessar el camí de la Serra es va construir un pont de pedra que permetia, a peu pla, poder tirar el material al forn, que es transportava des de la mina que estava molt prop.

El forn de calç del Collado, conegut popularment com a forn del francès, és més antic que el dels Fornets i, com aquest, també la part exterior estava revestida de pedra en sec.

Altres edificacions en pedra seca relacionades amb la construcció, les trobem als forns de ciment de la Vall d'Umbrí i als forns de guix situats a la partida de les Ermites.

Els ribassos

A Borriol també són coneguts, en menor mesura, com a *parets*. En altres llocs es denominen *ribes* o *marges*.

"Aquests vells marges de pedra que encara trobem arreu de la nostra geografia són, doncs, les pàgines escrites de la nostra història" [...] ³

El llaurador borriolenc, per fer conreable la terra de les muntanyes, va iniciar un procés d'extracció de pedres per gua-

3. Bergada i Muria, E. (1986). *Antigues cabanes i altres construccions de pedra col·locada en sec*. Molins de Rei: Museu Municipal, p. 7.

nyar terreny a la muntanya. Com a resultat d'arrabassar i obtenir espai de conreu s'obtenia una gran quantitat de pedra: una part, la principal, anava destinada a fer parets de pedra en sec, els ribassos, que mantenien la terra del bancal i n'evitaven l'erosió. L'altra, que era la pedra sobrant, s'a-muntegava en els anomenats pedregars o dipòsits de pedra. Aquest material s'utilitzava quan feia falta, per construir una caseta de pedra o per a qualsevol altre tipus de construcció o menester.

Tècnica de construcció

En primer lloc es netejava la malesa que hi havia, a continuació s'iniciaven els fonaments, fins a trobar terra ferma, ja que si no es feien bé els fonaments el ribàs tenia poca consistència i es podia solsir fàcilment. Posteriorment es triava la pedra, i una vegada elegida (pedres carejades, pedres per a les cantoneres, *rípios*...), es tirava el fil; s'hi col·locaven les pedres més grosses a la part de baix, una sobre l'altra, encreuades, fins a arribar a l'última filada que era anomenada *l'alerà* (pedres disposades verticalment, contràriament a la posició horitzontal que era com estaven a la resta del ribàs).

Josep Gironès⁴ estableix una tipologia molt acurada dels marges estudiats a les comarques de Tarragona que ens pot ser de gran utilitat en el moment de classificar els nostres ribassos.

Així, a Borriol, si atenem la disposició vertical de les pedres, trobem diferents tipus de ribassos:

4. GIRONES I DESCARREGA, Josep. (1999) *L'art de la pedra en seca les comarques de Tarragona*. Tarragona: Diputació, p. 82-89.

- Ribassos aplomats, és a dir, verticals, a plom.
- Ribassos atalussats, amb inclinació. Són la majoria que hi trobem, ja que són més resistents.
- Ribassos esglaonats, en els quals, després de fer unes quantes filades, la paret recula uns quants centímetres cap al bancal.

Segons aquest autor, segons l'alineació longitudinal, hi trobem una altra tipologia:

- Ribassos desalineats. No utilitzen cordell, són els que no saltres anomenen *fets a ull*. Són els més antics.
- Ribassos alineats o rectes, en què ja s'utilitza el cordell d'alineació. Són els més abundants al terme de Borriol.
- Ribassos corbats, que ressegueixen les corbes de nivell.

Elements complementaris del ribàs

La construcció de ribassos comportava necessàriament la realització d'altres tipus de construccions necessàries i de vital importància, per exemple, per poder accedir d'un bancal a un altre; és el cas de la construcció d'escaleres, que poden ser de molts tipus: algunes incorporades al mateix ribàs amb graons segons l'alçada del ribàs, unes altres amb lloses que sortien del ribàs, etc. També trobem altres construccions com ara refugis, retirs o aixoplucs, que ja hem esmentat anteriorment. Aquestes construccions estaven al mateix ribàs i eren utilitzats en cas de pluja.

Els amagatalls són llocs camuflats i servien per amagar les eines de treball del llaurador. Altres elements complementaris dels ribassos són les formes semicirculars del ribàs, anomenades *mitges llunes*, que servien per a protegir l'arbre que se n'eixia del ribàs, igual que els orons, que tenen forma

circular i la mateixa finalitat. En altres llocs, els orons, s'anomenen *trones* o *valones*.

VII JORNADAES
CULTURALS
PLANA DE L'ARC

Els arregladors i *ripiadors*

Si fem un recorregut per alguna de les partides del terme de Borriol el que realment ens crida l'atenció és la gran quantitat de parets de pedra en sec molt ben arreglada.

El treball del borriolenc ha jugat un paper fonamental en aquesta transformació del paisatge, en el respecte al medi i en l'aprofitament de recursos disponibles.

L'arreglador de pedra, en altres llocs anomenat *ribero* o *margener*, era la persona encarregada de triar i col·locar les pedres; amb un colp de vista tenia prou per elegir quina era la pedra més escaient per posar a la filera del ribàs. Les ferramentes que utilitzava eren el martell d'arreglador, la maça, l'aixada estreta i el perpal o la perpalina, però realment era amb la gràcia de les mans que donava forma al ribàs.

El *ripiador* era l'ajudant de l'arreglador. Era la persona encarregada, i d'ací li ve el nom, de preparar el *rípio* (pedra menuda) per posar darrere de les pedres i tapar els forats que quedaven entre pedra i pedra en la cara del ribàs. El cabàs d'espart (anomenat *cabàs de rípiar*), posteriorment, de goma, era la seua eina de treball.

Els propietaris de les finques llogaven els arregladors i *ripiadors* per iniciar els ribassos o fer els portells; aquesta feina podia durar dies o mesos de treball segons la magnitud de la finca.

CONSIDERACIONS FINALS

Cada vegada més es realitzen estudis, jornades, exposicions,⁵ etc., relacionats amb tot el que envolta el món rural i concretament l'arquitectura rural. Les illes Balears i Catalunya han estat les comunitats autònomes que més s'han preocupat en la difusió de la seua arquitectura popular.

Després d'haver estudiat i comprovat *in situ* aquestes construccions rurals de pedra seca de Borriol podem constatar que la major part estan en una fase d'abandó i pateixen la falta d'atenció i interès per a la seua conservació.

Per consegüent, caldria realitzar una sèrie d'accions, de caràcter urgent, per tal de protegir tot aquest patrimoni rural. Per valorar una cosa cal, en primer lloc, conèixer-la. El primer pas seria elaborar un inventari i una catalogació detallada de cadascuna de les construccions amb la corresponent fitxa i fotografia.

Després de confeccionar l'inventari, el pas següent seria la difusió, ja mitjançant una publicació en suport paper o/i mitjançant una publicació electrònica per Internet.

Un tercer pas seria establir campanyes de sensibilització entre els borriolencs, que incidiren molt especialment en la població escolar, per tal d'aconseguir un respecte a la natura i al medi, realitzant visites guiades a cadascun dels *monuments* amb una sèrie de rutes ja predeterminades pel terme de Borriol.

5. Francesc Jarque va realitzar una exposició a la Universitat de València, titulada "L'home i la pedra", amb fotografies sobre diverses construccions de pedra en sec. Aquesta mostra va tenir lloc als mesos d'abril i maig de 2001. A més, s'han publicat les actes dels diversos congressos sobre la pedra en sec que han tingut lloc a Espanya i altres indrets d'Europa. El poble de Peníscola, l'any 2000, va ser seu del VII Congrés Internacional de la Pedra en Sec.

Una altra acció, pensem que molt interessant, és la creació a Borriol del Museu de la Pedra (les instal·lacions, ja les tenim) on es recollirien totes les eines dels arregladors, que no en són moltes, i les dels pedrapiquers (perpals, perpallines, gats, maces, martells...); totes aquestes peces, en aquests moments, ja es troben catalogades i dipositades a la seu de la Col·lecció Museogràfica Municipal de Borriol.

Aquest material aniria acompanyat de material fotogràfic i altres components relacionats amb el món de la pedra. Les exposicions temporals monogràfiques (d'aljubs, de forns de calç, de casetes...) amb les corresponents fotografies i mostres explicatives de les tècniques de construcció. A més es podria presentar els canvis que s'han produït en el cicle de treball dels pedrapiquers i arregladors de pedra. Tot això permetria crear un centre de cultura actiu i dinàmic.

Juntament amb el Museu de la Pedra s'hauria de crear un centre de documentació específic de la pedra, on es recolliria tota la bibliografia en paper i en suport electrònic, i s'elaboraria una pàgina web. Tota aquesta documentació seria la base per realitzar estudis i presentar comunicacions i ponències en els diversos seminaris, congressos, etc., relacionats amb la pedra.

En definitiva, el que hem pretès en aquest xicotet article és, per una banda, posar l'estat de la qüestió en què es troben actualment aquestes construccions de pedra i per una altra banda homenatjar i agrair a tots els borriolencs anònims, que durant molt de temps han estat dedicant tots els seus esforços i sacrificis al món de la pedra i que dia rere dia, amb el seu treball i dedicació, ens han deixat un paisatge de pedra arreglada, el qual tenim l'obligació de conservar per a futures generacions.